

Rauf ŞEYXZAMANLI

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

E-mail: Sheikhzamanly@hotmail.com

LÜTFƏLİ BƏY AZƏRİN “ATƏŞKƏDƏ” TƏZKİRƏSİNDƏ NİZAMİ GƏNCƏVİYƏ DAİR BÖLÜMDƏ YER ALAN İLHAQİ BEYTLƏR HAQQINDA

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Lütfəli bəy Azər Bəydili, “Atəşkədə”, “İqbalnamə”, Qum, Səid Nəfisi

Giriş. İlyas ibn Yusif ibn Zəki ibn Müəyyəd – Nizami Gəncəvi – ən böyük Azərbaycan şairi və zənnimcə, Azərbaycan torpağının yetişdirdiyi ən məşhur insandır. Onun əsərləri Yer üzərində bütün ən zəngin kitabxanaların yaraşığı və qürur mənbəyidir. Son illərdə aparılmış araşdırmalara görə onun məsnəvilərinin əlyazma nüsxələrinin sayı 3000-dən çoxdur. Bu miqdarın neçəyə bərabər olduğunu hal-hazırda dəqiqliklə müəyyənləşdirmək mümkün olmasa da, tam əminliklə bəyan etmək olar ki, bu göstəriciyə əsasən Nizami əsərlərinin əlyazma nüsxələrinin sayı dünyanın həm Şərq, həm Qərb ədiblərini üstələyibdir. Onun incə xətlə köçürülmüş, gözəl naxışlarla bəzədilmiş və nəfis miniatürlərlə zینətləndirilmiş kitabları əsrlər boyu şahlara, sultanlara, hakimlərə peşkəş edilən ən dəyərli töhfələrdən, fəthlərin ələ keçirdikləri şəhərlərdən apardıqları ən qiymətli qənimətlərdən sayılıb və bu gün həmin nüsxələr 100-ə qədər ölkənin ən tanınmış muzeylərində, kitabxanalarında və şəxsi kolleksiyalarında özlərinə layiqli yer tutmaqdadır. Nizaminin “Xəmsə”si və ona daxil olan ayrı-ayrı məsnəvilər atadan oğula vəsiyyət və ya vəqf edilərdi. Burada məşhur ədib və Nadir şah Əfşarın münşisi, öz dövrünün ən mahir söz ustası olmuş Mirzə Mehdi xan Astrabadinin “İnşa” əsərindəki “İçində kitabların adları dərc olunmuş vəqfnamə” bölümü yada düşür. Burada müəllif vəqf etdiyi ən qiymətli kitabları sadalayarkən həm Nizami Gəncəvinin “nəci b adamları heyrətə gətirən “Xəmsə”sini [1;16], həm də ayrıca köçürülmüş “inayət açarı ilə cənnətlərin qapılarını “Məxfi xəzinə idim, açılmaq istədim” sözü ilə üzünə açan “Məxzəni-əsrar”ını qeyd edir [1;17].

“Gəncəli şeyxi” dünyaya “özünkü” kimi təqdim etməyin hər bir millət və dövlət üçün şərəfləndirici hal olmasını nəzərə alsaq Nizaminin milli mənsubiyyətinin, dünyaya gəldiyi yer və vətəndaşı olduğu ölkə adının uzun əsrlər boyu tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olması və hətta uğrunda sözün əsl mənasında mübarizə aparması tamamilə başa düşüləndir. Əlimizdə olan məlumatlara görə bu “dava”nın ilk qılgımları XVII əsrin əvvəlində Mir Təqiəddin Kaşaninin “Xülasətül-əşar və zübdətül-əfkar” təzkirəsində [10;134a-137a] və Əmin Əhməd Razinin “Həft iqlim” təzkirəsində [4;260b-261b]görüldü. Məhz adıçəkilən əsərlərdə Nizaminin özünün və ya ata-babasının Gəncə şəhərinə Qum vilayətindən köçməsi bəyan olundu və bunu guya isbatlayan bir beyt ortaya atıldı. Ardınca təqribən bir əsr yarım gec Lütfəli bəy Azər Bəydili “Atəşkədə” təzkirəsində həmin fikri təkrarladı [8;113b-114b] (sözügedən təzkirələrdə Nizami Gəncəvi barədə yazılanlar aşağıda təqdim ediləcəkdir). Ondan sonra bu iddianın lehinə və əleyhinə çoxlu rəylər verildi və çəkişmə indiyədək davam etməkdədir. Bütün bəşər övladlarının Adəmin törəmələri olduqlarını, vaxt keçdikcə yerdən-yerə köç etdiklərini və, beləliklə, Qumdan Gəncəyə də köçə bilmələrini, habelə Nizaminin dövründə heç kimin cibində onun milliyyətini bildirən sənəd gəzdirmədiyini nəzərə alaraq mən böyük əcdadımız Nizaminin haralılığı və hansı millətə mənsub olması uğrunda aparılan bu mübarizəni mənasız və faydasız bir fəaliyyət kimi dəyərləndirərək ona qoşulmaqdan uzaqam. Təəssüf ki, son zamanlar bu məsələ get-gedə siyasiləşərək elmi fikir mübadiləsi

həddini aşıb və bəzən məhəllə davasına bənzəməyə başlayıb. Mətləbdən çox-çox uzaq olan adamlar, yalançı millətpərəstlik və vətənpərvərlik nümayiş etdirənlər, dahi mütəfəkkirin irsini tədqiq və təbliğ etmək yerinə onun adından öz şəxsi mənafeyi üçün istifadə etməyə çalışırlar, hətta Nizamini heç bir dildə oxumamış, heç onun misilsiz əsərlərinin adını belə sadalamaq iqtidarında olmayanlar bu məsələyə həvəslə qoşularaq kiməsə xoş gəlmək, daim sensasiya axtarışında olan jurnalistlərin diqqətini özünə çəkərək asan yolla məşhurlaşmaq, qıyası, “xal qazanmaq” xətrinə aranı qarışdırmaqla məşğuldurlar. İş o yerə çatıb ki, mötəbər elmi yığıncaqların birində adı burada çəkilməyə layiq olmayan birisi Nizamini azərbaycanlı olduğunu “sübuta yetirmək” üçün dahi şairin fars dilini zəif bilməsini bəyan etmişdi. Hazırkı məqalənin məqsədi isə yalnız Nizamini qumlu və ya təfrişli olmasını təsdiqləmək üçün sonradan onun adına çıxarılan iki beyti təhlil etməkdir. Deyilənə görə, həmin beytlər “İqbalnamə” məsnəvisinin altıncı bölümünün altıncı və yeddinci beytlərin yerini tutmalıdır. Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün əvvəl dördüncü və beşinci beytlərə nəzər salaq:

بر آواز من جمله مرغان شهر برارند اینت گویای دهر
نظامی ز گنجینه بگشای بند گرفتاری گنجه تا چند چند

Tərcüməsi:

Şəhərin bütün quşları mənim səsime
Səs verərlər: –Budur zamanəmizin natiqi!
Nizami, xəzinənin bəndini aç,
Nə vaxtadək Gəncəyə giriftar olacaqsan?
Bu isə sözügedən iki beytdən birincisidir:

چو در گرچه در بحر گنجه گممولی از قهستان شهر قمم

Tərcüməsi:

*İnci kimi Gəncə dənizində itsəm də,
Lakin Qumun dağlıq yerindənəm*

Nəzərdən keçirdiyimiz üç təzkirənin hamısında məhz bu beyt göstərilib, lakin bəzi müasir tədqiqatçılar onun ardınca həmin əsərlərin heç birində gözə dəyməyən və mənşəyi bizə məlum olmayandaha birini əlavə ediblər:

به تفرش دهی هست تا (طا) نام اونظامی از آنجا شده نام جو

Tərcüməsi:

*Təfrişdə bir kənd var, adı “Ta”dır,
Nizami oradan ad-san qazanıb*

Elə ilk baxışdan oxucuda bu beytlərin öz yerində olmaması təəvvürü yaranır. Gördüyümüz kimi, burada birinci beytdə quşların səsi gəlir, ardınca ikinci beytdə onlar Nizamini özünə (ikinci şəxsə) xitab edirlər (sən “xəzinənin bəndini aç”). Lakin ondan sonra guya gəlməli olan beytdə quşların nitqi qırılır və hekayə Nizami tərəfindən (birinci şəxsə) söylənir (məən “Qumun dağlıq yerindənəm”). Bu uyğunsuzluq sonrakı “şübhəli” beytdə də davam edir və burada Nizami artıq üçüncü şəxsə keçir (o “oradan ad-san qazanıb”). Klassik variantda isə bu iki beyt yoxdur və iki ənənəvi beytin arxasınca gələn beytdə quşlar yenə də Nizamiyə müraciət edirlər:

برون آر اگر صیدی افکنده ای
روان کن اگر گنجی آکنده ای

Tərcüməsi:

Əgər bir ov yıxmınsansa, ortaya çıxar,
Əgər bir xəzinə yıxmınsansa, onu axıt (payla)
Yəni, hekayənin nə məntiqi, nə də qrammatik cəhətdən ardıcılığı pozulmur.

Sözügedən beytlərə yuxarıda adları çəkdiyim üç təzkirədə rast gəlmək olar. Əlimizdə olan məlumata görə ilk dəfə onları ortaya qoyan Mir Təqiəddin Məhəmməd Kaşani və ya

Kaşi (təqr. h.q. 946-1016/m.1539-1608) olub. Səfəvilər dövrünün tanınmış şairlərindən və tədiqatçılarından olmuş bu şəxs ədəbi dairələrdə hətta "Mir Təzkirə" ləqəbini də almışdı. Yazdığı əsərlər arasında "Məcmül-qəsaid" – qəsidələr toplusu, beş cildde; şair Kəmaləddin Əli Möhtəşəm Kaşaninin (1500-1580) əsərlərini toplayıb hazırladığı "Tədvinidivani-Möhtəşəm"; "Məasiri-Xəzəriyyə". Lakin ən mühüm əsəri 40 il (h.q. 976-1016/m.1568-1608) ərzində yazdığı "Xülasətül-əşar və zübdətül-əfkar" təzkirəsidir. Burada qeyd etməyə dəyər ki, "Fənxa" və "Dəna" [6 və 7] kataloqlarında bu əsərin təkə İranda 20-dən çox əlyazması haqqında məlumat var. Mir Təqiəddin Kaşani Nizaminin həyat yolundan bunları yazır: "Əsli Qum vilayətindəndir, amma Gəncədə dünyaya gəlib. Nisbi Şeyx Nizaməddin Əhməd bin Yusif bin Müəyyəddir. Künyəsi Əbu Məhəmməd. Təxəllüsü Nizamidir və tarix kitablarında Nizami Mütərrizi kimi məşhurdur ... Cavanlığının əvvəllərində və ömrünün bahar çağında o dövrün böyük məşayixlərindən olmuş Əxi Fərəc Zənganinin qardaşı oğlunun yanında aşiq olmuşdur ... vəfatı 606-cı ilin aylarında baş verdi və ondan artıq [rəqəm] də deyənlər var. Məzarı Gəncədədir." [10;134a-137a]. Burada diqqəti çəkən bir neçə məqam var. Müəllif Nizaminin Gəncə şəhərində dünyaya gəldiyini və orada da dəfn olduğunu göstərir, lakin nədənsə onu bütün dünyanın tanıdığı kimi Nizami Gəncəvi yerinə Nizami Mütərrizi adlandırmağa üstünlük verir. Yeri gəlmişkən həmin kitabda başqa gəncəli şair, ayrı-ayrı qaynaqlarda Nizaminin qardaşı, əmisi oğlu və ya qardaşı oğlu kimi təqdim olunan Qivami Mütərriziyə [105b] də yer ayrılıbdır. Lakin eyni vaxtda təzkirəçi Nizaminin əslinin Qumdan gəldiyini qeyd etməklə yanaşı şairin yaradıcılığında nümunələr gətirərkən o beytləri də göstərməyi lazım bilir. Digər uyğunsuzluq Əxi Fərəc Zənganinin (və ya Zəncaninin) qardaşı oğlu ilə bağlıdır. Məlumdur ki, Əxi Fərəc 1064 və ya 1065-ci ildə vəfat edib. Nizaminin 70 ildən artıq sonra dünyaya gəldiyini nəzərə alsaq onun o adı çəkilməyən "bacı oğlunun" yanında "aşiq", yəni mürid olması inandırıcı gəlmir.

Hicrətin 1018-ci ilində (m.1609/1610), yəni Mir Təqiəddinlə təqribən eyni vaxtda başqa təzkirə-nəvis Əmin Əhməd Razi özünün "Həft iqlim" əsərini tamamlayır. Bəzi mənbələr "Həft iqlim" in hələ 1002-ci ildə (1593/94) yazıldığını və göstərilən tarixdə ona əlavələr edildiyini göstərir. Ümumilikdə burada 1560 şair haqqında oxumaq olar. "Fənxa" və "Dəna" kataloqlarında [6 və 7] onun İranda 30-dan artıq əlyazma nüsxəsinin saxlanıldığı göstərilir. Onun qələminə məxsus digər əsərlərdən məlumat verilməsə də (buna səbəb müxtəlif yüksək vəzifələrdə, o cümlədən Hindistanda çalışması ola bilər), sözügedən təzkirənin özündən sonrakı təzkirəyazanlar üçün əsas mənbələrdən birinə çevrilməsi "Həft iqlim" in fars ədəbiyyatşünaslığında mühüm yer tutmağından xəbər verir. İranlı ədəbiyyatşünas doktor Əli Mir Ənsari belə müəlliflərin arasında Mir Təqiəddin Kaşanini ("Xülasətül-əşar və zübdətül-əfkar"), Təqiəddin Məhəmməd Əvhədini ("Ərəfatül-aşiqin və ərsətül-arifin"), Lütfəli bəy Azəri ("Atəşkədə") və Rzaqulu xan Hidayəti ("Məcmül-füsəha və xəzaneyi-amirə") göstərib yazır ki, onlar "'Həft iqlim"dən istifadə etdiklərini özləri aydın şəkildə qeyd ediblər" [9]. Əmin Əhməd Nizami Gəncəvi haqqında Dördüncü iqlimdə Qum şairlərinin sırasında məlumat verib, onun Gəncədə yaşadığını qeyd edib, amma həmin beytləri yazmağı da unutmayıb [4;260b-261b].

Nəhayət, növbə bu üç əsər arasında ən böyük şöhrət qazanmış Lütfəli bəy Azərin "Atəşkədə" təzkirəsinə çatdı. Yeri gəlmişkən, Azərbaycanca sözügedən beytlərin ilk dəfə məhz bu təzkirədə yazılması fikri naməlum səbəbdən çox geniş yayılıb, halbuki Lütfəli bəy "Atəşkədə" sini öz sələflərindən təqribən iki əsr gec – h.q.1174-cü ildə (m.1760/61) yazmağa başlamış və yalnız 1193-cü ildə (m.1779) tamamlamışdı. Əsər İranın XVIII əsr tarixində ən mühüm şəxsiyyətlərindən olmuş "vəkilür-rüaya" Kərim xan Zəndə (h.q.1119-səfər 1193/m.1705-1779) ithaf olunmuşdu. Müəllif öz kitabında 842 şair barəsində ona məlum olanları təqdim edib. Əsərin İranın (160-dan çox), Azərbaycan Respublikasının (7), Tacikistanın, Özbəkistanın, Rusiyanın, İngiltərənin və digər ölkələrin kitabxanalarında 200-ə

yaxın əlyazma nüsxəsi saxlanılır. “Atəşkədə” həmçinin XIX əsrdən başlayaraq bizim günlərimizə kimi dəfələrlə çap ediləndir və farsdilli ədəbiyyat üzrə ən mötəbər mənbələrdən sayılır. Ondan başqa təqribən on min beytdən ibarət olan “Divan”, “Məsnəviyi-Azər” (və ya “Məsnəviyi-süzü güdaz”), “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi və digər mənzum əsərlər də onun qələminin məhsuludur. Aşağıda “Atəşkədəyi-Azər”də Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş sətirlərin tərcüməsi verilir:

“Şeyx Nizami – və o Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif Müəyyəd. O cənabın əsli Qumun mahallarından sayılan Təfrişin pak torpağındandır. Guya [deyilənə görə] atası ya babası Azərbaycanın mötəbər bölgələrindən və xoş ab-havası ilə məşhuri-cahan olan Gəncəyə getmiş və o xoşbəxt cənab orada dünyaya gəlmişdi. “İqbalnamə”də buyurur:[yuxarıda göstərilmiş iki beyt]. O böyük şəxsin gözəl xüsusiyyətləri saya gəlməzdi və o, süluk aləmində Əxi Fərəx Zəncaninin müridlərindən olmuşdu. Deyirlər ki, cavanlıq çağının əvvəlindən ömrünün axırınadək nəfəs və hava istəyinin artıq dərəcədə olması səbəbindən başqa şairlər kimi hökmdarları və böyükləri heç narahat etməzdi, bəlkə alimiqdar padşahlar onun astanasına tələsərdilər. Necə ki, Atabəy Qızıl Arslan imtahanından keçirmək məqsədilə onun zaviyəsinə getmişdi və Şeyx batin aləmində onun məqsədini duyub böyüklərin həşməti və təmtərağı onun gözündə aşkar göründü. Bir saatdan sonra Sultan gördü ki, səccadənin üstündəki bir parça keçənin üzərində oturub və qabağında Müshəf, mürəkkəbdən, qələm və əsa var. Sultanın Şeyxə etiqadı tam hasil oldu. Şairlik rütbəsi yazdığımdan da artıqdır və fəqir üçün dörd söz rüknündən biridir (bu cümləyə biz sonrakı sətirlərdə qayıdacağıq). 586-cı ildə (miladi 1190/91) onun ruh humayı müqəddəs yuvaya uçandan sonra fazillər, ariflər və şairlər onun təxəyyülünün sayəsində bu gün ortada olan bu beş kitabı cəm edib “Xəmsə” adlandırmışdılar ki, onlardan hər birisinin dibaçəsində özünün söylədiyi kimi, hərəsi bir tac-taxt sahibinin xahişi ilə nəzmə çəkilmişdi. Üstündən zamanın keçməsi və əlaqələrin itməsi nəticəsində o kitabdan heç beşdə bir hissəsi də səhih qalmasa da, yenə də “Pənc gənc”in (Pənc gənc – Beş xəzinə, “Xəmsə”nin digər adı) rüknüdür ki, nəzm bazarının kisəsi boş müflisləri qəlb ilə gözlərinin cib ilə ətəyini bu xəzinənin cəvahirləri ilə zənginləşdirib və bu gün də bu iş davam edir. “Visə və Ramin” məsnəvisini bəziləri Şeyxə, bəziləri isə Nizami Əruzi Səmərqəndiyə aid edirlər [Əslində adı “Vis və Ramin” olan bu dastanın müəllifi Fəxrəddin Əs’əd Gürganıdır. O, bu məsnəvinin üzərində 12 il çalışaraq 1056-cı ildə işi tamamlamışdı– R.Ş.]. Amma fəqirin fikrincə, əgər “Xəmsə”yə nəzər yetirsək, cənab Şeyxin şeirlərindən olsa belə, lap əvvəllər, hələ püxtələşmədiyi dövrdə yazmışdı. Hər halda Şeyxin o məsnəviyə ehtiyacı yoxdur. Şeyx Gəncədə dəfn edilib və onun nurla dolu məzarı indi də əzəmət və hörmət sahiblərinin ziyarət yeridir. “Xəmsə”dən şeirlər seçmək müşkül işdir, çünki o gözəl beytləri yazmaqla bu kitabın çərçivəsini aşmış olurlar. Bəlkə başqa kitaba möhtac olurlar. Amma əgər onun hər kitabından nümunə adı ilə bir neçə beyti yazsalar, insafdan xaricdir. Buna görə onları görəndə o kitabın mütaləsinə keçər. Deyirlər, “Xəmsə”dən savayı qəsidələrdən, qəzəllərdən, qitələrdən və rübailərdən min beyti olub ki, hal-hazırda ortada yoxdur...”[8;113b-114b].

Gördüyümüz kimi, müəlliflərin üçü də Nizaminin bütün ömrünü Gəncədə yaşayıb orada vəfat etdiyini qeyd etsə də, əslən Qumdan olduğunu bəyan edir və dəlil kimi göstərilən beyti gətirir. Lakin Lütfuli bəy bir az da irəli gedərək “Atəşkədə”nin digər yerində [8;228b] (onun Nizamiyə həsr etdiyi yazısında məhz buna işarə var) mənzum şəkildə nəzm dünyasının dörd sultanın olduğunu: onlardan birinin Firdovsi, ikincisinin Ənvəri, üçüncüsünün Səədi və dördüncüsünün Nizami olduğunu bildirir:

دگر سرو ریاض قم نظامی
که شد ملک سخن اورا تمامی

Tərcüməsi:

Digəri Qum gülşəninin sərvə Nizamidir

Ki, onunla söz mülkü tamamlandı

Beləliklə, Lütfəli bəy Azər bütün məntiq qaydalarına zidd olaraq şairin, özünün də etiraf etdiyi kimi, bütün ömrünü Gəncədə yaşayıb-yaratdığını kənara qoyub guya atasının ya babasının oraya Qumdan köçdüyünü əsas tutur və bunun əsasında onu qumlu (və ya təfrişli) sayıb hətta "Qum gülşənin sərvə" adlandırır. Əlbəttə, burada əsas dəlil kimi Nizaminin adına çıxarılan beyt göstərilir. Lakin həmin beytin gerçəkdən Nizami Gəncəviyə məxsusluğunun heç nə ilə sübuta yetirilməməsi istər-istəməz bu iddianın həqiqətdən uzaq olması fikrinə gətirib çıxarır.

Həmin iddiaya ilk etiraz edənlərdən biri tanınmış sovet nizamişünası akademik Yevgeni Bertels (1890-1957) olmuşdur. Özünün "Böyük Azərbaycan şairi Nizami" məqaləsində o yazır: "Bu misra sonradan əlavə olunub və Nizamiyə məxsus deyil. Mənə məlum olan ən yaxşı və qədim Nizami əlyazmasında ki, Parisdə Milli kitabxanasında saxlanılır və h.q. 763-cü ildə (m.1360) köçürülüb, bu misra mövcud deyil" [3;26].

Görkəmli Azərbaycan nizamişünası mərhum Xəlil Yusifli (1935-2022) yazırdı: "Nizami əsərlərinin XIV-XV əsrlərə aid əlyazmalarında şairin Gəncəyə gəlmə olduğu barədə heç bir qeyd yoxdur. Ancaq ... XVI əsrdə və sonradan köçürülmüş nüsxələrdə "İqbalnamə"nin bir yerində şair Gəncədən danışan zaman fikir yarımçıq kəsilərək ... dörd misra artırılmışdır ... Nizami irsinin ən gözəl bilicilərindən biri kimi tanınan və şairin əsərlərini yeddi cildə şərhələrlə birlikdə nəşr edən Vəhid Dəstgerdi o misraları yersiz bir artırma sayır" [2;6]. Xəlil Yusifli burada məşhur İran nizamişünası Vəhid Dəstgerdinin (1880-1942) hazırladığı "İqbalnamə"nin elmi-tənqidi mətninə işarə edirdi [11;29]. Digər Azərbaycan alimləri Rüstəm Əliyev, Həmid Araslı və başqaları həmçinin o beytlərin Nizamiyə məxsus olduğunu rədd etmişdilər. Lakin, zənnimcə, ən dolğun şəkildə və ən tutarlı dəlillərlə bunu edən dünya şöhrətli İran ədəbiyyatşünası, yazıçısı və tarixçisi, İran Ədəbiyyat və Dil Akademiyasının üzvü Səid Nəfisi (1895-1966) olub. Bu alimin çoxsaylı tədqiqat əsərlərinin arasında "Nizami Gəncəvinin qəsidələri və qəzəlləri divanı" xüsusi yer tutur. Kitabın müqəddiməsində müəllif yazır: "Bütün kitablarda Nizamini Gəncəvi kimi tanıyıblar. "Xülasətül-əşər"ın müəllifi (yəni Mir Təqiəddin Kaşani– R.Ş.) "Əsli Qum vilayətindəndir, amma Gəncədə dünyaya gəlib", – deyən ilk şəxs olub. Məlumdur ki, bu mətləb "İqbalnamə"nin bəzi təzə, namötəbər nüsxələrində yazılmış iki beytdən götürüldübdür və aydındır ki, onlar ilhaqidirlər[sonradan əlavə ediləblər– R.Ş.], çünki onları heç şübhəsiz Nizamiyə məxsus olan digər iki beytin arasına yerləşdirəblər" [5;6]. Bunun ardınca ustad Nəfisi bu saxtakarlığın nəticəsində şeirdə "məna ipinin" itməsindən, Təfriş sözünün Nizaminin dövründə başqa şəkildə yazılmasından bəhs edir və sözünü belə tamamlayır: "Hər şey kənara qalsın, mən İranın heç bir yerində və heç bir kitabda "Ta" adlı kəndə rast gəlməmişəm" [5;6].

Bütün yuxarıda adlarını çəkdiyim böyük ustadların etirazlarına baxmayaraq sözügedən beytlər bəzi İran və hətta İrandan çox Avropa (ilk növbədə Britaniya) və son zamanlar Rusiya mətbu orqanlarının səhifələrindən və internet saytlarından düşmür. Güman etmək olar ki, bunun əsasında o üç müəllifin (Mir Təqiəddin Kaşaninin, Əmin Əhməd Razinin və Lütfəli bəy Bədilin) şəxsi nüfuzu dayanır. Mən də həmin məşhur ədəbiyyatşünaslara sayğı göstərərək onların qeyd etdikləri beyti "İqbalnamə"nin hansı əlyazma nüsxəsindən köçürdükələrini müəyyənləşdirməyi qarşıma məqsəd qoydum. Bu günədək diqqətlə nəzərdən keçirdiyim 250-dən artıq tam və natamam, kamil və naqis Nizami "Xəmsə"sindən və ya müxtəlif müəlliflərin, o cümlədən Nizami Gəncəvinin irihəcmli mənzum əsərlərini ehtiva edən məcmuədən (söhbət ya əlyazma nüsxəsinin özündən, ya da onun kseroks surəti, foto surəti və pdf - indən gedir) yalnız 102-sində "İqbalnamə"nin mətni aşkar edildi. Burada fürsətdən istifadə edərək mətnlərlə tanış olmaqda mənə böyük kömək göstərmiş AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutunun elmi işlər üzrə sabiq direktor müavini

Əzizağa Nəcəfova və Azərbaycan Milli Kitabxanasının Nadir kitablar və kitabxana muzeyi şöbəsinin müdiri Gülsəidə Abdullayevaya dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Əlbəttə, tədqiqatım hələ tamamlanmayıb, davam etməkdədir. Sözügedən nüsxələrin saxlanıldığı əlyazmalar xəzinələrinin siyahısı aşağıda təqdim olunur:

Azərbaycan Respublikası. AMEA Əlyazmalar İnstitutu: 15 nüsxə. 1421 (ən qədim)-XVIII əsrin sonu (ən gec köçürülmüş)

Almaniya: 14 nüsxə.

O cümlədən: **Almaniya Dövlət kitabxanası. Berlin:** 12 nüsxə. 1446-1831/32

Heydelberq Universitet kitabxanası. 1499/1501

Bavariya dövlət kitabxanası. Münxen: XVI əsr

Fransa: 13 nüsxə.

O cümlədən: **Fransa Dövlət kitabxanası. Paris:** 10 nüsxə. 1361/62-1832/33

Paris Şərq Dilləri və Sivilizasiya İnstitutu kitabxanası. 1441/42

Strasburq kitabxanası. 1563/64

Türkiyə: 16 nüsxə.

O cümlədən: **Ayasofya kitabxanası. İstanbul:** 5 nüsxə. 1453-XVII əsr.

Topqarı kitabxanası. İstanbul: 8 nüsxə. 1377/78-1512

Nurosmaniyyə kitabxanası. İstanbul: 3 nüsxə. 1427-1596/97

İran: 9 nüsxə.

O cümlədən: **İslami Şura Məclisi kitabxanası. Tehran:** 7 nüsxə. XIV əsr-XIX əsr

Tehran Universiteti kitabxanası. 1318

Mehdi Bəyani kitabxanası. XIV/XV əsrlər

Çexiya: 4 nüsxə.

O cümlədən: **Praqa Milli Kitabxanası:** 3 nüsxə. 1390-1675.

Praqa Milli muzeyi. 1427/28.

Polşa. Vrotslav kitabxanası. 1602/03

İsveç. Upsala kitabxanası. 1439/1440

İrlandiya. Çester Bitti kitabxanası. Dublin: 2 nüsxə. 1435/36 və 1491

Fələstin. Qüds kitabxanası: 2 nüsxə. 1445/46 və 1565/66

Kanada. Toronto Makgil kitabxanası. 1498/99

Hindistan. Patna Xuda Baxşı Şəxsi kolleksiyası: 2 nüsxə. XVI əsr və 1849/50.

İtaliya. Milan Braydens Milli kitabxanası. XVI əsr.

ABŞ: 11 nüsxə.

O cümlədən: **Baltimor Uolters İncəsənət muzeyi:** 7 nüsxə. 1528-XVII əsr.

Filadelfiya Universiteti 1582/84.

Filadelfiya Lyüis kitabxanası. 1626/1630

ABŞ Konqres kitabxanası. Vaşinqton. 1838

Dallas İncəsənət muzeyi. 1501/1507

Böyük Britaniya: 8 nüsxə.

O cümlədən: **Britaniya kitabxanası. London:** 3 nüsxə. 1490/98-1665/66.

Bodlian Kitabxanası. Oksford: 3 nüsxə. 1501-1505.

Kəmbric Universiteti kitabxanası. XVII əsr.

Britaniya Muzeyi. London. 1410/11

Vatikan. Apostol kitabxanası. 1466/67

Qeyd: bu siyahıda ən qədim nüsxələr: Tehran Universiteti kitabxanasında saxlanılan 5179 şifrəli nüsxə – h.718 (m.1318); Fransa Dövlət kitabxanasında saxlanılan Supplement Perse 1812 şifrəli nüsxə – h.763 (m.1361/1362); İstanbulun Topqarı kitabxanasında saxlanılan H-750 şifrəli nüsxə – h.779 (m.1377/78).

Nəticə. Illər-qərinələr ötdükcə vaxtilə baş vermiş hadisələr, yaşamış insanlar haqqında məlumat dildən-dilə keçərək ravilər tərəfindən təhrif oluna bilir, avtobioqrafik qeydlər bəzən səhv anlaşılır, bəzən isə eyni adı daşıyan və ya təxəllüsü eyni olan müəlliflər haqqında bilgilər qarışdırılır və nəticədə tərcümeyi-hallarda müəyyən boşluqlar əmələ gəlir. Sonrakı nəsillər həmin boşluqları doldurmağa çalışır. Təəssüf ki, bəzən yaranmış vəziyyətdən kimlərsə öz mənafeyinə uyğun istifadə etməyə səy göstərir, ya da bu işlə məşğul olan adamlar məsələyə məsuliyyətsiz yanaşaraq yoxlanmamış məlumatı sözügedən boşluqlara yerləşdirməyə cəhd edirlər. Bu da təzkirə kimi içində şəxsi məlumatları əks etdirən mətnlərdə daha çox müşahidə olunur. Təbii ki, belə hal həmişə xələflərin diqqətini və marağını özünə cəlb edən böyük Azərbaycan şairi və həkimi şeyx Nizami Gəncəvidən də yan keçməyib. XVIII əsr ədibi Lütfəli bəy Azər Bəydili özünün "Atəşkədə" adlı təzkirəsində, eləcə də bəzi başqa müəlliflər öz əsərlərində Nizaminin "İqbalnamə"sində Nizamiyə məxsus olmayan və onun Qum şəhərinin ətrafından gəldiyini bəyan edən bir-iki beyti Nizaminin adına çıxarıblar. Lakin yüzdən çox qədim mətnin müqayisəli tədqiqini də ehtiva edən geniş araşdırma nəticəsində bunun həqiqətə uyğun olmadığı sübuta yetirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzə Mehdi xan Astrabadi. İnşa, fars dilindən tərc. ed.: Hacı Rauf Şeyxzamanlı, Bakı: Elm və Təhsil, 2016.
2. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, ön söz: Bakı: Lider, 2004.
3. E.Э. Бертельс. Великий азербайджанский поэт Низами, Баку: издательство АЗФАН, 1940.

4. امين احمد رازى. هفت اقليم.

Əlyazma: M-273. AMEA Əlyazmalar İnstitutu.

5. سعيد نفيسى. ديوان قصائد و غذليات نظامى گنجوى. انتشارات فروغى. تهران-1362.
6. فهرستگان نسخه های خطی ایران. (فنها). به كوشش مصطفى درايى. تهران-1390.
7. فهرستواره دستنوشتهای ایران. (دنا). به كوشش مصطفى درايى. تهران-1389.
8. لطفعلی بیگ آذر بیگدلی. آتشکده.

Əlyazma: M-238. AMEA Əlyazmalar İnstitutu.

9. مير انصاری علی. مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامى. 30 آذر 1398. www.cgie.org.ir
10. مير تقى الدين كاشانى. خلاصت الاشعار و زبدت الافكار

Əlyazma: Persian MS-312. Manchester John Rylands kitabxanası.

11. نظامى گنجوى. اقبالنامه. به كوشش وحيد دستگردى. انتشارات ارمغان. تهران-1317.

Рауф ШЕЙХЗАМАНЛЫ

О НЕПОДТВЕРЖДЕННЫХ СВЕДЕНИЯХ, КАСАЮЩИХСЯ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ, В ТЕЗКИРЕ «АТЕШКАДЕ» ЛЮТФАЛИ БЕК АЗЕРА И В НЕКОТОРЫХ ДРУГИХ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Лютфали бек Азер Бекдили, «Атешкаде», «Игбалнаме», Кум, Саид Нафиси

Статья посвящена непроверенным и неподтвержденным данным, имеющим место в тезкире «Атешкаде» известного поэта и литературоведа XVIII века Лютфали бек Азера Бекдили и произведениях некоторых других средневековых авторов и касающимся великого азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви. В

особенности это относится к утверждению о том, что Низами во второй части поэмы «Искендернаме», именуемой «Игбалнаме», написал о своем происхождении из окрестностей города Кума. Несмотря на то, что самые авторитетные ученые выступили против этого утверждения, оно вновь и вновь появляется на страницах периодических изданий, научных журналов и интернетсайтов. В ходе проведенного исследования автором статьи ни в одном из более чем 250-и соответствующих рукописных экземпляров не были обнаружены строки, являющиеся предметом дискуссии.

Rauf SHEIKHZAMANLY

**UNCONFIRMED INFORMATION CONCERNING NIZAMI GANJAVI IN
THE TEZKIRA “ATASHKADEH” OF LUTF ALI BEG AZAR AND IN
SOME OTHER WORKS OF MEDIEVAL AUTHORS
SUMMARY**

Key words: Nizami Ganjavi, Lutf Ali beg Azar Begdili, “Atashkadeh”, “Iqbalname”, Qom, Said Nafisi

The article is devoted to unverified and unconfirmed information concerning the great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi, which was written in the tezkira of the famous poet and literary critic of the 18th century Lutf Ali beg Azar Begdili “Atashkadeh” and the works of some other medieval authors. This especially applies to the statement in the mentioned works that Nizami in “Iqbalname”, the second part of his poem “Iskendername”, wrote about his origin from the outskirts of the town of Qom. Despite the fact that the most authoritative scientists have opposed this statement, it appears again and again on the pages of periodicals, scientific journals and websites. During the study of the problem none of the disputed verses were found in the more than 250 relevant manuscripts reviewed by the author of this article.

Daxil oldu: 01.11.2024-cü il